

De bijdragen aan de bundel belichten het vraagstuk van diverse kanten. In een inleiding vat Gert Oostindie de discussie samen. Daarop volgt een artikel van Seymour Drescher, getiteld 'The long goodbye', dat eerder naar aanleiding van een discussie over antislavemij en moderniteit al in de *American Historical Review* verscheen. Drescher vat het Nederlandse geval in een internationaal vergelijkend kader. Zijn bijdrage is het uitgangspunt voor de hele bundel. Duidelijk is dat het Nederlandse abolitionisme meer met dat van het Europese continent dan met het Anglo-Amerikaanse te vergelijken was. De andere bijdragen zijn zeer uiteenlopend. Maarten Kuitenbrouwer en Angelie Sens behandelen het Nederlandse abolitionisme, dat in tegenstelling tot het Engelse nooit uitgroeide tot een massabeweging, maar nogal elitair bleef. Edwin Horlings, Alex van Stipriaan en Oostindie nemen de (afschaffing van de) slavernij in Suriname tot onderwerp, Oostindie tevens die in Curaçao. In de volgende bijdragen staan niet de metropool en de Caribische kolonies centraal, maar de Kaapkolonie (Robert Ross) en Nederlands-Indië (Gerrit J. Knaap). Pieter C. Emmer bespreekt de afschaffing in het kader van de Nederlandse koloniale politiek en de ideologie van de vrije arbeid in de periode 1830-1870. Stanley L. Engerman biedt het meest weidse perspectief met een discussie van de afschaffing van slavernij, horigheid en andere vormen van gedwongen arbeid overal ter wereld. Het laatste woord is aan Drescher, die de bijdragen van commentaar voorziet.

Vanzelfsprekend komen niet alle auteurs tot identieke conclusies. In grote lijnen kan gesteld worden dat de verhouding tussen economische moderniteit en antislavemij geen eenvoudige geweest is. In de eerste plaats was de afschaffing van de slavernij in Suriname volgens de meeste auteurs economisch niet rationeel; ze kwam integendeel op een ongunstig moment. Het feit dat tijdens de Gouden Eeuw in Nederland geen abolitionisme bestond, terwijl de Nederlandse economie toen wel (relatief) modem was leidt al tot vraagtekens bij het veronderstelde verband tussen moderniteit en antislavemij. In de tweede plaats wijzen sommige auteurs op de betekenis van culturele (religieuze, ideologische) factoren in het abolitionisme: vooral Emmers vergelijking, waar ook het cultuurstelsel op Java in betrokken is, is in dat opzicht van belang. Dit betekent wel dat de verklaring voor de afschaffing niet primair in de kolonie, maar in de metropool zou zijn te vinden. Horlings bijvoorbeeld stelt dat de afschaffing van de slavernij in Suriname economisch gezien enkele decennia eerder rationeler zou zijn geweest. Zijn verklaring is dat handhaving van de slavernij tot internationaal prestigeverlies zou leiden en dat de afschaffing bovendien samenviel met zich aankondigende veranderingen in de Nederlandse economie. De belanghebbenden hadden de afschaffing van de slavernij tot dan toe kunnen tegenhouden, maar omstreeks 1860 lukte dat niet meer. Of de slavernij in de West en de afschaffing daarvan in de ontwikkeling van de Nederlandse economie nu zo'n belangrijke rol hebben gespeeld, lijkt twijfelachtig. Blijkbaar was de relatie tussen antislavemij en moderniteit een soort éénrichtingsverkeer. De auteurs van *Fifty years later* hebben in ieder geval een belangrijke en goed toegankelijke bijdrage geleverd aan de historiografie, niet alleen die van de slavernij, maar ook die van arbeidsverhoudingen in het algemeen.

A. P. Taselaar

H. K. Roessingh, A. H. G. Schaars, ed., *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826* (Agronomisch-historische bijdragen XV, Werken uitgegeven door Gelre XLVII; Wageningen: Vereniging voor landbouwgeschiedenis, 1996, 525 blz., ISBN 90 800522 2 1).

In de eerste helft van de jaren twintig stelde de Gelderse Commissie van Landbouw een Statistieke, de voornaamste onderdelen van de staat betreffende, beschrijving samen naar het voorbeeld van die van Groningen, die in 1821 een *Staat van den landbouw en der landhuishouding* naar Den Haag had opgezonden. Minister Falck had er geen misverstand over laten bestaan dat hij hier zeer mee was ingenomen en bevorderde navolging door andere provincies. De helft van het Gelderse verslag, namelijk het gedeelte over de landbouw, is hier opnieuw uitgegeven.

De eigenlijke heruitgave inclusief de beide uitslaande platen met afbeeldingen en plattegronden van boerenwoningen beslaat zo'n 300 bladzijden. De rest van het fraai uitgegeven boek bestaat uit een uitvoerige inleiding van de twee auteurs, die beiden hun sporen op het terrein van de landbouwgeschiedenis hebben verdiend. Daarnaast hebben zij, met grote precisie, een algemeen en een aardrijkskundig register samengesteld en een handzame lijst van landbouwkundige termen en van maten en gewichten. Hierdoor is de tekst ook voor de niet landbouwkundig geschoolde lezer toegankelijk geworden. In voorkomende gevallen wordt verwezen naar een foto-bijlage, die het gemakkelijk maakt om een voorstelling te krijgen van zaken als een vlasbraak of een hondenkam. Tenslotte is een wetenschappelijke plantenlijst toegevoegd van de hand van de inmiddels overleden directeur van de Botanische tuinen van de Landbouwuniversiteit dr. D. O. Wijnands.

De Gelderse commissie beoogde meer dan alleen een verzameling numerieke staten te bieden. Dat is vooral te danken aan baron Van der Borch van Verwolde, die met een kleine subcommissie een grote hoeveelheid materiaal bijeen wist te brengen. Veel daarvan werd aangedragen door ambtenaren van de provincie, maar aan de dertien leden van de commissie werden ook opgaven uit hun sectie gevraagd. Voor het bewerken van al deze gegevens wist Van der Borch de begaafde auteur en uitgever Isaak Anne Nijhoff, sinds 1817 opzichter van het provinciaal archief, te engageren.

Nijhoff kreeg volledige vrijheid om bij het herschrijven en indelen van de stof zelfstandig te werk te gaan. Niet zonder reden wijzen Roessingh en Schaars er in hun inleiding met nadruk op dat Nijhoff de auteur en redacteur van de Statistieke beschrijving was. Immers vanuit de kring van A. C. W. Staring is in het verleden enkele malen gesuggereerd dat diens aandeel in de totstandkoming van het manuscript bepalend zou zijn geweest.

Een uitvoerige schets van de omstandigheden waaronder de landbouw rond 1820 werd uitgeoefend, vormde het hoofddoel van destijds en maakt ook voor nu de waarde uit. Van wezenlijk belang is dat Nijhoffs werk sterk is gericht op wat in een bepaalde streek algemeen gebruikelijk was in land- en bosbouw. Hij verloor zich niet in uitweidingen over buitenissige werktuigen en uitvindingen, zoals gebruikelijk in de Bataafse tijd. Interessant is de soms ecologische benadering van de landbouw, zoals die tot uitdrukking komt in zijn aandacht voor herstel van evenwicht in de natuur. Zo wordt er op gewezen dat vogels en vleermuizen van groot belang zijn voor het bestrijden van schadelijke insecten. Opmerkelijk is ook dat Nijhoff toen reeds waarschuwde vooreen radicale uitroeiing van vossen en bunzings.

Meer dan elders komen in het hoofdstuk over bossen en boomgaarden normatieve opvattingen en raadgevingen om de hoek kijken. Begrijpelijk, want nagenoeg alle leden van de Commissie van landbouw bezaten een of meer landgoederen, waardoor zij over veel bosbouwkundige kennis beschikten.

Roessingh en Schaars schenken nogal wat aandacht aan de landbouw in het Gelderse rivierkleigebied. In dit verband merken ze op dat Nijhoff hier veel gunstiger over oordeelt dan W. C. H. Staring, die in de jaren vijftig de boeren in deze streek van onkunde zou betichten. Volgens Nijhoff werd er in het riviereengebied wel anders maar niet minder weloverwogen geboerd dan elders. In de gegeven omstandigheden deden zij er verstandig aan de akkerbouw

meer extensief te beoefenen en daarnaast andere accenten te leggen zoals op paardenfokkerij, vetweiderij en varkensmesterij. Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat in dit boek opvattingen worden gehuldigd die tegenwoordig weer als modern worden aangemerkt, heeft betrekking op de vruchtopvolging. Van een vast drieslagstelsel zoals Staring meende, was volgens Nijhoff geen sprake. In werkelijkheid bestond er heel veel variatie, afhankelijk van factoren als bodemkwaliteit en afwateringstoestand.

Natuurlijk zal deze wetenschappelijke heruitgave zijn weg vinden onder belangstellenden in de geschiedenis van Gelderland, maar daarnaast zullen ook anderen er blij mee zijn. In de eerste plaats de agrarisch-historici, zeker zolang er nog geen samenvattende studie over de Gelderse landbouw bestaat, maar ook land- en bosbouwkundigen en ecologisch geïnteresseerden zullen er veel van hun gading in kunnen vinden.

Hille de Vries

P. Th. F. M. Boekholt, J. van der Kooi, ed., *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeester-rapporten van 1828* (Groninger historische reeks XIII; Assen: Van Gorcum, 1996, ix + 337 blz., ISBN 90 232 2844 8).

De schoolmeesterrapporten waarvan hier sprake is, zijn de antwoorden in 1828 door de meesters van een groot aantal Groninger plaatsen gegeven op een enquête, hen toegezonden door de Commissie van onderwijs in de provincie Groningen. Het was de bedoeling om er een boek uit samen te stellen over de natuurlijke historie van Groningen en een geologische kaart; beoogd auteur was de predikant/schoolopziener/geleerde Nicolaas Westendorp. Hiervan is niets terechtgekomen. De antwoorden zijn bewaard gebleven en ondergebracht in het Rijksarchief in Groningen.

De schoolmeesters werd gevraagd te berichten over de naamkunde, de topografie, de bodemgesteldheid, het klimaat, de economie, de geschiedenis, het culturele en kerkelijke leven, de 'platte' taal, de zeden en gewoonten en de plaatselijke bijzonderheden. Van grote waarde zijn vooral de antwoorden op de laatste drie items omdat voor de provincie Groningen gegevens over dialectologie en volkskunde uit het begin van de vorige eeuw zo goed als geheel ontbreken. Er is ruim gehoor gegeven aan de opdracht van de Onderwijscommissie: uit 175 van de ongeveer 200 plaatsen kwamen de antwoorden binnen. In hun totaliteit bieden ze een breed panorama van het leven op het Groninger platteland rond 1830 in al zijn regionale verscheidenheid.

In deze bundel worden de rapporten van diverse zijden belicht en in een ruimer kader geplaatst. Zo passeren de revue het provinciale decor, de economische en sociale aspecten, het onderwijs en de onderwijzers, de wetenschap en de cultuur, het karakter, de levenswijze, de zeden en gewoonten, de bijgelovigheden en overleveringen, het taalgebruik, de namen en naamsverklaringen, de kerkgebouwen en klokken. Ter illustratie zijn vijf rapporten volledig opgenomen: die van Blijham, Dorkwerd, Finsterwolde, Noordbroek en Oldehove.

De vraag is natuurlijk hoe betrouwbaar en waardevol de rapporten nu eigenlijk zijn. In hoeverre zijn de mededelingen van de schoolmeesters objectief, in hoeverre konden en wilden zij hun dorpen en hun dorpsgenoten waarheidsgetrouw en met kennis van zaken beschrijven. Op dit punt komt er uit de bundel een tweeslachtig beeld naar voren. In de inleidingen is er steeds sprake van een waardevolle bron. Bij een dieper duiken in de tekst van de afzonderlijke bijdragen moeten de auteurs bekennen dat zij al doende nogal wat beperkingen zijn tegengekomen